

De demografische ontwikkeling van de Meierij van Den Bosch

Ton Kappelhof

Inleiding

Met onze kennis van de bevolkingsontwikkeling van Stad en Meierij van Den Bosch ten tijde van de Republiek is het maar matig gesteld. Voor de late middeleeuwen is er voor het hele hertogdom Brabant – waarvan Stad en Meierij deel uitmaakten – een reeks haardstedentellingen, terwijl de eerste volkstelling van 1795 dateert. In de periode daartussen zijn er geen censussen gehouden.

Er is dan ook niet veel meer dan het vaak geciteerde artikel van een groep destijds aan de Landbouwhogeschool Wageningen verbonden onderzoekers uit 1965, waarin een paragraaf is opgenomen over Stad en Meierij van de hand van H. J. van Xanten¹. In het hoofdstuk over de demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden tussen 1500 en 1800 in deel V van de Algemene Geschiedenis der Nederlanden valt A. M. van der Woude voor de Meierij terug op het werk van Van Xanten. Hij verdeelt Nederland in drie gebieden met ieder hun eigen specifieke demografische ontwikkeling, namelijk: 1. het noorden en westen; 2. het oosten en 3. het zuiden. In het zuiden waren de ontwikkelingen volgens Van der Woude 'verward en tegenstrijdig'².

De belangrijkste redenen voor deze onduidelijkheden in onze historische kennis zijn tweerlei: enerzijds zijn de bronnen die een momentopname geven van de bevolking voor de periode 1648–1794 schaars en gebrekkig, anderzijds heeft nog niemand de moeite genomen de goed bewaarde en vaak tot vroeg in de 17e eeuw teruggaande kerkelijke registers (doop-, trouw- en begraafboeken) te onderzoeken. Het domineren van het *lokaal* historisch onderzoek onder de amateur-historici, die in deze provincie zeer talrijk zijn, is een derde reden. Tegenover een bloeiende lokale geschiedschrijving steekt de regionale, waarvoor relatief weinig belangstelling bestaat, maar mager af.

We zijn aangewezen op enige fiscale tellingen, waaronder als voornaamste die van het aantal huishoudingen in 1665 en de jaarlijks gehouden tellingen bestemd voor de inning van

het hoofdgeld, dat in 1687 werd ingevoerd ter afkoop van de accijns op het gemaal.

Volgens Van Xanten waren de gevolgen van de Tachtigjarige Oorlog minder ernstig dan men zou verwachten¹. De oorlog maakte echter wel een eind aan een tijd van bevolkingsgroei, die in ca. 1475 was aangevangen. In 1665 had de Meierij ongeveer evenveel inwoners als in 1526, of iets meer. Tussen 1665 en 1766 zou de Meierijse bevolking enigszins zijn toegenomen, namelijk met gemiddeld 0,11% per jaar. In het begin van deze periode trad nog enige groei op, maar rond 1700 sloeg deze om in een lichte daling. Na ca. 1750 ving een nieuwe groeifase aan (1766–1805 gemiddeld met 0,36% per jaar). De laat-17e-eeuwse ontwikkeling in de Meierij lijkt te sporen met die van de ten westen van dit gebied gelegen Baronie van Breda, waar de bevolking tussen 1645 en ca. 1670 met meer dan een kwart toenam om daarna in korte tijd scherp te dalen, waarna er sedert ca. 1700 tot ca. 1740 weinig meer veranderde. Vanaf ca. 1750/60 nam de bevolking van de Baronie weer toe, maar in een hoger tempo dan in de Meierij³.

Van Xanten verwijst in zijn korte bijdrage op een uitzondering na niet naar bronnen; evenmin adstrueert hij zijn cijfers. Na hem verrichtte niemand meer enig substantieel onderzoek naar de demografische ontwikkeling van dit gebied.

Doel van dit artikel is de draad die Van Xanten heeft laten liggen weer op te vatten. De vraag die wij getracht hebben te beantwoorden is dan ook: hoeveel mensen woonden er in de Meierij in de periode 1665–1795?

Staatkundig gezien behoorde de Meierij sedert 1648 tot de Republiek. Het gebied was verdeeld in vier kwartieren (zie figuur 1) die zeer ongelijk van grootte en tamelijk heterogeen van samenstelling waren. Wij maakten daarom een eigen indeling van het gebied in vier zones die beter past bij de sociaal-economische structuur van de Meierij gedurende de 17e en 18e eeuw. Om misverstanden te voorkomen melden wij hier nog, dat de hoofdstad van de Meierij, Den Bosch, buiten het bestek van dit artikel valt.

De vier zones

Op grond van de schattingen van de huurwaar-

Demografische ontwikkeling van de Meierij van Den Bosch

Figuur 1. De meierij van Den Bosch; indeling in kwartieren.

den die gehanteerd werden bij de invoering van een nieuwe grondbelasting, de verponding, in 1657 en op grond van de gegevens van de landmeting van 1791–1792, deelden wij de Meierij in vier zones in⁴ (zie figuur 2).

Het rivierkleigebied vormt zone 1, waarin de Maaskantdorpen en een deel van de Langstraat gelegen waren.

Het veel grotere zandgebied werd gesplitst in een zuidelijk en een noordelijk deel. Naar analogie van het taalgebruik van die tijd – waarbij men vanuit Den Bosch geredeneerd de Peeldorpen als ‘bovendorpen’ placht aan te duiden – werden de zones 3 (Beneden-Meierij) en 4 (Boven-Meierij) onderscheiden. In de Boven-Meierij was het grondgebruik extensiever; dat wil zeggen er waren meer ‘woeste gronden’ en de bevolkingsdichtheid was er geringer. Tot de Boven-Meierij rekenden wij die dorpen, waar in 1792 65% of meer van het grondgebied bestond uit ‘woeste gronden’⁵. In werkelijkheid was de grens tussen Boven- en Beneden-Meierij niet scherp te trekken; naarmate men zich verder van Den Bosch verwijderde, nam het areaal ‘woeste grond’ toe⁶.

De overgang van zand naar klei was duidelijker te traceren, maar er is een reeks dorpen, waarvan het grondgebied voor een deel uit zand- en voor een deel uit kleigronden bestond. Deze dorpen zijn ondergebracht in zone 2, die weer verdeeld is in een zone 2A (met Loon op Zand, Drunen, Helvoirt en Cromvoirt) en een zone 2B (met St. Michielsgestel, Berlicum, Rosmalen, Nuland, Geffen, Oss en Berghem). Het verschil tussen de beide subzones is dat in zone 2A de Loonse en Drunense Duinen liggen die geheel uit zeer onvruchtbaar stuifzand bestonden; in zone 2B domineerden de stuifzandcomplexen niet zo sterk.

Opmerkelijk is dat de grens tussen de zones 3 en 4 in de omgeving van Eindhoven naar het zuiden buigt. De streek rondom Eindhoven was rijk aan natuurlijk groenland wegens de vele beken die hier bij elkaar komen. Zo hadden ook Helmond, Aarle-Rixtel en Beek & Donk relatief weinig ‘woeste gronden’ en veel groenland, omdat het dal van de Aa hier tamelijk breed was.

In zone 2B lag de verhouding groenland/akkerland steeds boven de 1,00. Nabij Eindhoven

en Helmond was dat ook het geval, maar in de dorpen met weinig beekdalen lag dit cijfer tussen de 0,80 en 1,00. Dichter bij de rand van het zand daalde deze verhouding scherp (Tilburg bijvoorbeeld met 0,57). De boeren bezaten hier groenland in de Langstraat, aan de Maaskant of zelfs in de Bommelerwaard, waar ze ‘s zomers hun vee naar toe brachten. Landbouwkundig gezien was de situatie in zone 3 gunstiger dan in zone 4.

Een indruk van de omvang van de zones geeft tabel 1, waarin is uitgegaan van de oppervlakte cultuurland (totaal oppervlak minus oppervlakte ‘woeste gronden’) in 1655. De Beneden-Meierij was dus verreweg het omvangrijkste, de zones met kleigronden waren slechts beperkt van oppervlakte.

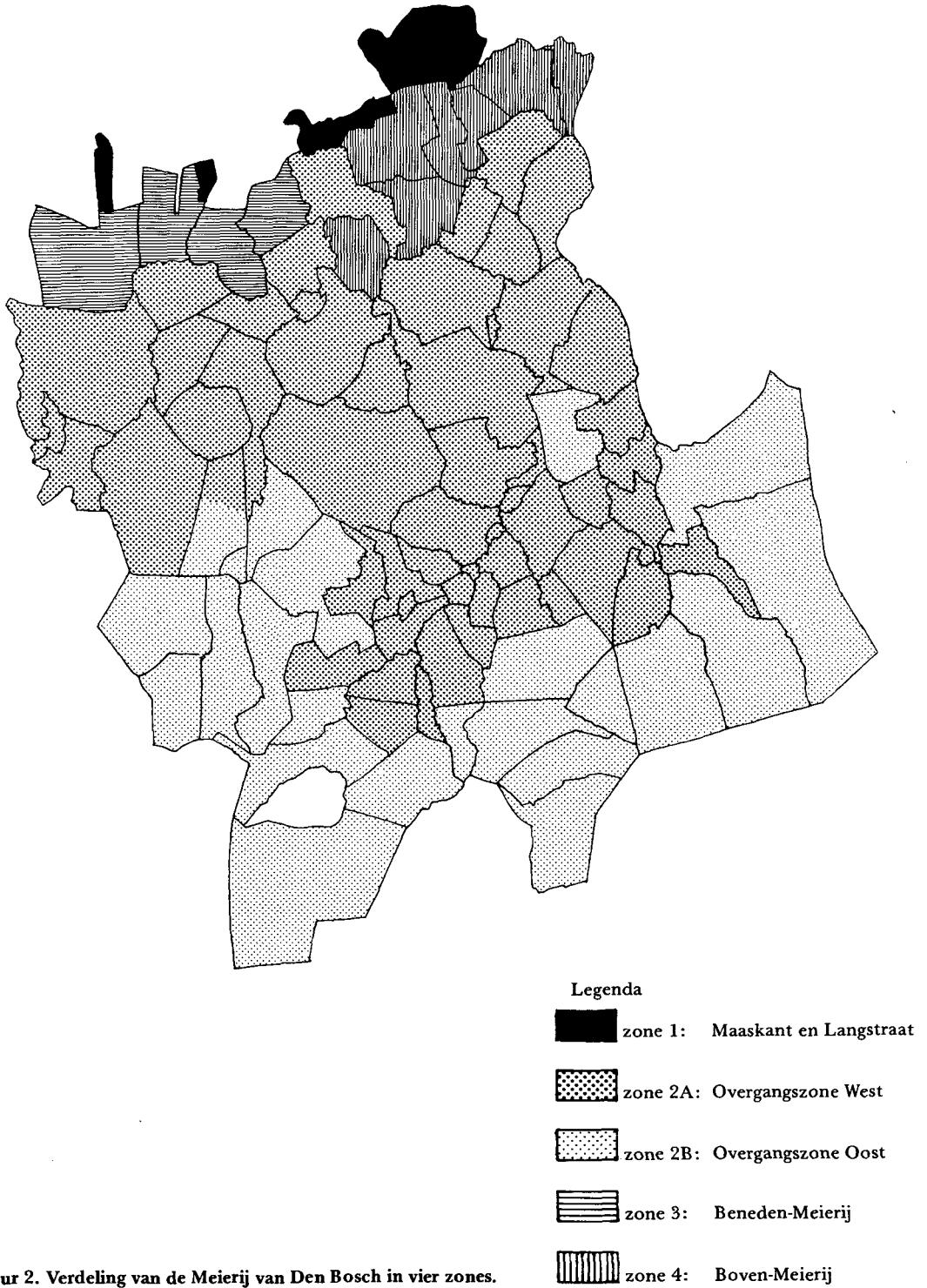
Tabel 1. Oppervlakte cultuurland per zone in 1655 (in ha)⁷.

zone	oppervlakte cultuurland	%
1 Maaskant	6.433	9
2A Overgang zand-klei	2.031	3
2B Overgang zand-klei	9.117	13
3 Beneden-Meierij	35.225	51
4 Boven-Meierij	16.892	24
totaal Meierij	69.698	100

De ontwikkeling van de bevolkingsomvang

De telling van 1665

Deze telling geschiedde op last van de commissie-Van Vrijberge-Beverningh die in 1665 de Generaliteitslanden afreisde om de kohieren, aangelegd met het oog op de heffing van een nieuwe vermogensbelasting (de 200ste penning), op hun juistheid te onderzoeken. Deze belasting is overigens nooit geheven⁸. Een samenvatting van alle gegevens uit de kohieren en de lijsten is bewaard gebleven in het archief van de Raad van State⁹. De commissie concludeerde in haar eindrapport¹⁰, dat de plaatselijke besturen met opzet de personen met een vermogen dat meer dan f 2.000,— waard was (de z.g. kapitalisten) veel te laag getaxeerd hadden en dat deze tevens veel kapitalisten hadden weggelaten. Het rapport maakt er echter geen melding van, dat de aantallen *familien* te laag zouden zijn. Ook bij andere kohieren van aangifte die in die tijd in Staats-Brabant werden aangelegd wrong de schoen bij de *taxaties* van

Figuur 2. Verdeling van de Meierij van Den Bosch in vier zones.

de aangegeven goederen. Wij menen er daarom van te mogen uitgaan, dat het aantal *familiën* — gelijk te stellen aan huishoudingen — niet al te ver bezijden de waarheid is. Men zou nog kunnen veronderstellen, dat dit aantal te laag is. Gaat men in dit geval uit van een onderregistratie van bijvoorbeeld 10%, dan zou de bevolking van de Meierij tussen 1665 en 1695 zijn afgenomen. Nu blijkt uit de hoofdgeld-gemaald-cijfers van 1695 en 1716, dat de bevolking in deze periode van oorlogen en extra belastingen min of meer constant bleef. Een bevolkingsdaling in de minder ongunstige periode 1665—1695 ligt dan mede gezien de ontwikkelingen in de Baronie van Breda niet erg voor de hand, hetgeen weer pleit voor de juistheid van het aantal *familiën*.

Blijft het probleem van de vermenigvuldigingsfactor over. Klep, die een studie maakte over de demografische ontwikkeling van het deel van het hertogdom Brabant dat na 1648 Spaans bleef, geeft voor het arrondissement Turnhout de volgende gemiddelde grootte van een huishouding op: 4,99 (jaar 1693) en 4,78 (jaar 1709)¹¹. Dit gebied grensde aan de Meierij en leek er qua sociaal-economische structuur veel op. Wij hebben gewerkt met een maximum en een minimumschatting en daarvan het gemiddelde berekend. De maximumschatting gaat uit van het aantal opgegeven huishoudingen, dat i.v.m. onderregistratie verhoogd is met 10% en vermenigvuldigd met een factor 5,0. De minimumschatting gaat uit van het opgegeven aantal huishoudingen vermenigvuldigd met een factor 4,5.

De hoofdgeldcijfers van 1695 en 1716

Deze zijn in 1965 gepubliceerd door Van der Woude en Van Xanten¹². Zij wisten aannemelijk te maken, dat alleen de opgaven uit de jaren 1695—1699 en 1716 van goede kwaliteit zijn, omdat de mensen er toen groot belang bij hadden op de hoofdgeldlijst te staan. De cijfers uit de andere jaren zijn veel te laag. Eigen onderzoek naar de gang van zaken rond de heffing van dit hoofdgeld bevestigde deze stelling. Voor zover er al gefraudeerd is, was dat vooral het geval met volwassenen, die als kinderen werden geboekt — deze vielen in een lager tarief — en met personen die zonder reden als arm werden

opgegeven. Aan de waarde van de totaalcijfers doet dit evenwel niets af.

Een aantal correcties moest echter worden uitgevoerd, omdat sommige opgaven op het eerste gezicht al onjuist zijn. Voor een aantal dorpen zijn de cijfers veel te laag. In Eersel, om maar een voorbeeld te noemen, zou de bevolking tussen 1695 en 1699 meer dan verdubbeld zijn. Dergelijke in het oog lopende foute opgaven werden door ons gecorrigeerd.

De tellingen maken ook nog het onderscheid tussen armen en niet-armen; eerstgenoemden waren van het hoofdgeld vrijgesteld. Voor het kwartier van Oisterwijk zijn alleen de aantallen vermogenden bekend. Verondersteld werd, dat er in dit kwartier evenveel armen waren als in het noordelijk deel van het kwartier van Peel-land; een gebied dat nog het meest overeenstemde met het kwartier van Oisterwijk. Een uitzondering maakten we voor Hoge Mierde, Lage Mierde en Hulsel, die sterk leken op het kwartier van Kempenland en waar het percentage armen al in 1695 wat hoger lag dan in het 'betere' kwartier van Oisterwijk. De aantallen vermogenden in dit laatste kwartier werden derhalve vermenigvuldigd met resp. 1,23 (gebied rond Mierde) en 1,16 (rest van het kwartier).

Het aantal inwoners van het dorp Budel, gelegen in het uiterste zuiden van de Meierij, is voor 1695 onbekend. Teneinde de cijfers van 1695 en 1795 te kunnen vergelijken, lieten we voor beide jaren de cijfers voor Budel achterwege. Voor 1665 was dit niet mogelijk, omdat de aantallen *familiën* alleen per kwartier bekend zijn. Tenslotte werd ook het dorpje Riel weggelaten.

De volkstelling van 1795

Deze is gepubliceerd in de Courier van Bataafs-Brabant. We menen er van uit te mogen gaan, dat de kwaliteit van deze telling redelijk is¹³.

De ontwikkeling van het bevolkingsaantal

De door ons bewerkte cijfers zijn weergegeven in tabel 2¹⁴.

Tussen 1665 en 1695 nam de bevolking enigszins af. In de 18e eeuw nam deze slechts met 15% toe; ik gebruik hier het woordje 'slechts', omdat in vergelijking met andere gebieden hier

Tabel 2. Bevolking Meierij van Den Bosch 1665–1795.

jaar	aantal inwoners	indexcijfer (1665=100)
1665	106.196 (max. 116.815) (min. 95.576)	100
1695	101.383	95
1795	116.987	110

sprake was van een bescheiden bevolkingsaanwas in een eeuw die voor heel West-Europa in het teken stond van een 'demografische revolutie'.

Vergelijking van de hoofdcijfers uit 1695 en 1716 laat zien, dat het inwonertal van de Meierij in deze periode bepaald niet afnam, maar gelijk bleef. In het aangrenzende deel van Spaans/Oostenrijks-Brabant was evenmin sprake van een echte demografische achteruitgang. Volgens Klep nam de bevolking hier in de tweede helft van de 17e eeuw als gevolg van de Franse oorlogen alleen af in de zuidelijke arrondissementen Leuven en Nijvel – hier lagen ook de favoriete slagvelden – terwijl daarentegen de bevolking in het arrondissement Turnhout tussen 1665 en 1693 nog enigszins toenam (+9%). Slechts tussen 1693 en 1709 vond hier een daling plaats, die aan de oorlogen die toen bijna onafgebroken woedden is toe te schrijven.

In de 18e eeuw nam de bevolking van dit arrondissement langzamer toe dan in de rest van Oostenrijks-Brabant, maar het Turnhoutse groeitempo lag altijd nog hoger dan het Meierijs: +29% (periode 1693–1784) versus +15% (periode 1695–1795)¹⁵. Ging het al moeizaam in het Turnhoutse, nog minder ruimte voor demografische expansie was er in de Meierij. Dat neemt niet weg, dat er tussen 1650 en 1750 geen sprake is geweest van een dramatische terugval.

Tabel 3. Bevolking Meierij van Den Bosch, per zone, 1695–1795.

zone	1695	1795	groei in %
1 Maaskant en Langstraat	3.669	5.073	+ 38
2A Overgangszone West	4.314	6.320	+ 46
2B Overgangszone Oost	8.686	10.603	+ 22
3 Beneden-Meierij	63.107	68.137	+ 8
4 Boven-Meierij	21.607	26.854	+ 24
totaal	101.383	116.987	+ 15

Bij een uitsplitsing over de vier zones, waarin de Meierij verdeeld werd, treden er divergerende ontwikkelingen aan het licht (zie tabel 3).

In de 18e eeuw groeide de Meierij demografisch vooral aan de randen: de sterkste aanwas vond plaats in het zuidwesten en zuidoosten en aan de Maaskant. De geringe dynamiek van zone 3 komt voor rekening van de kwartieren Oisterwijk en Kempenland (zie tabel 4).

Tabel 4. Bevolkingsaanwas Meierij van Den Bosch, zones 3 en 4, in procenten, 1695–1795.

kwartier	zone 3	zone 4
Oisterwijk	- 4	- 4
Kempenland	+ 6	+ 22
Peelland	+ 20	+ 32
Maasland	+ 17	n. v. t.

Onder de plaatsen, waar de bevolking in de 18e eeuw terugliep, bevinden zich opvallend veel centra van de textielindustrie: naast de streek Tilburg-Oisterwijk ook nog Blaarthem-Veldhoven-Meerveldhoven, drie aaneengelegen dorpen ten westen van Eindhoven en voorts het stadje Helmond, waar in de tweede helft van de 18e eeuw melding wordt gemaakt van het verval van de linnenindustrie. Andere plaatsen, waar textielindustrie voorkwam namen echter wel in inwonertal toe, zoals Mierlo, Deurne, Nuenen, Gerwen en Geldrop.

Conclusie

Het beeld van de demografische ontwikkeling van de Meierij van Den Bosch in de periode 1665–1795 werd op langere termijn bezien vooral bepaald door stagnatie. De tussen de Republiek en Frankrijk gevoerde oorlogen (1672–1713) leidden niet tot een bevolkingsdaling. De demografische revolutie van de 18e eeuw, zich uitend in een sterke bevolkingsgroei, ging aan de Meierij grotendeels voorbij.

Binnen het gebied vonden echter sterk divergerende ontwikkelingen plaats. In de 18e eeuw nam de bevolking vooral in het noorden en in het zuiden toe. De Beneden-Meierij vertoonde in demografisch opzicht weinig dynamiek.

Het artikel toont daarmee aan, dat dieper-

gaand onderzoek naar de historische demografie van de Meierij van Den Bosch voor de periode 1650–1800 ten zeerste gewenst is. De door Van der Woude gesignaleerde tegenstrijdigheden kunnen dan wellicht uit de weg worden geruimd.

Noten

1. J.A. Faber e.a., Population Changes and Economic Developments in the Netherlands; a historical Survey. In: AAG Bijdragen, XII (1965) pp. 47-113 met de bijdrage van H.J. van Xanten op pp. 102-108.
2. A.M. van der Woude, Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500–1800. In: (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden dl. V (Bussum, 1980) pp. 102-168 en in het bijzonder pp. 128-134.
3. A.C.M. Kappelhof, De waarde van visitatieverslagen als bron voor de historische demografie. De Baronie van Breda 1645–1742. In: Jaarboek De Oranjeboom, XXVII (1974) pp. 58-89; en P.M.M. Klep, Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied. De economische groei in de Noordantwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750–1850. Tilburg, 1973.
4. De huurwaarden van 1657 en de gegevens van de landmeting van 1791–1792 zijn gepubliceerd in: Historia Agriculturae, VIII (1965) resp. pp. 476-510 (z.g. Accurate Staat van de gantsche Meijerije uit 1657) en pp. 97-455 (de z.g. Beschreeve Staat van de Meijerij uit 1791–1792 samengesteld door mr. C. van Breugel). Deze gegevens zijn in het kader van een in voorbereiding zijnd proefschrift over de belastingheffing in de Meierij van Den Bosch in de Generaliteitsperiode grondig geanalyseerd. Over de cijfers van 1657 zal eind 1985 nog verschijnen: A.C.M. Kappelhof, De invoering van een nieuw belastingstelsel in de Meierij van Den Bosch (1648–1658). In: Noordbrabants Historisch Jaarboek, III (1986), ter perse.
5. Over de term 'woeste gronden' in de zin van minder intensief gebruikte gronden, zie: A.C.M. Kappel-

hof, Ontginningen in de Meierij van Den Bosch. In: Noordbrabants Historisch Jaarboek, II (1985) pp. 199-222.

6. Bij de berekening van de omvang van het areaal 'woeste gronden' zijn in West-Kempenland en in het gebied van de Loonse en Drunense Duinen de z.g. heivelden, percelen geprivatiseerde heide, als 'woeste grond' beschouwd. Zie voor deze privatisering: Kappelhof, Ontginningen.
7. Accurate Staat van de gantsche Meijerije (zie verder noot 3).
8. En wel omdat de kohieren zo slecht waren. In later tijd sloeg men andere wegen in en verhoogde de bestaande belastingen.
9. Alg. Rijksarchief, archief Raad van State, nr. 2144, nr. 13.
10. Archief Raad van State, nr. 2108-I.
11. P.M.M. Klep, Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700–1900. Nijmegen, 1981, tabellen B-14, B-20 en B-26.
12. A.M. van der Woude en H.J. van Xanten, Hoofdgeld en de bevolking van de Meierij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700. In: AAG Bijdragen, XIII (1965) pp. 3-97.
13. De Courier van Bataafsch-Brabant, nr. 30. Dit periodiek bestond slechts korte tijd in 1795 en is onder meer aanwezig op de Bibliotheek van het Noordbrabants Genootschap te 's-Hertogenbosch.
14. De ruwe cijfers zien er als volgt uit:

<i>kwartier</i>	<i>familiën 1665</i>	<i>hoofden 1695</i>	<i>hoofden 1716</i>	<i>inwoners 1795</i>
Kempenland	4.858	22.723	24.229	26.971
Maasland	2.617	13.009*	14.516*	16.095
Oisterwijk	6.397	24.678**	23.709**	34.405
Peelland	7.367	31.484	31.878	41.509
totaal Meierij	21.239	91.894	94.332	118.980

* cijfers uit 1698; voor de jaren 1695–1697 zijn geen gegevens bekend.

** alleen de niet armen.

15. P.M.M. Klep, Bevolking en arbeid in transformatie, hoofdstuk I (pp. 26-72); de Turnhoutse gegevens zijn ontleend aan tabel I-5.